

A „KÖZEPES EMBER” FÖLMAGASZTALÁSA

(A kiegyezés első polgári védirata az esztétikában)

Történetírásunk, irodalom- és művelődéstörténetünk egyik nagy fehér foltja, megmun-
kálatlan területe az, milyen volt a polgárság magatartása a kiegyezés körül, milyen nézeteket
vallott, hogyan rétegződött, miként illeszkedett be a birtokosi irányítású államba, társadalom-
ba. Huszadik századi polgárságunk rajza sem nélkülözheti ennek az előzménynek a földolgozá-
sát. Anyag van hozzá bőven, csak fel kell végre tární. A számba veendő dokumentumok közül
egyik legérdekesebb Rákosi Jenő ama nagyhatású vitairata (1886), melyet Beöthy Zsolt terje-
delmes, közel hétszáz lapos elméleti könyve (*A tragikum*, 1885) ellen írt.¹A két szerzőt szövet-
ségesként látja az utókor. Ekkor azonban még ellenfelek voltak. Vitájuk az uralkodó osztály
két rétegének vitáját s egyben a magyar és a nyugati polgárság eszmevilágának kapcsolódását
is érdekesen tükrözi.

A könyv azonban nemcsak szerzőjénél, időpontjánál, körülményeinél, hanem tárgykö-
rénél fogva is fokozott figyelmet érdemel. Ha esztétikai, filozófiai lexikonokban, könyvészeti
összefoglalásokban a tragikum kérdése után kerestünk, meglepve tapasztalhatjuk, hogy a kér-
dés kör jelentős eszmélkedői a XVIII. század második felében s a XIX. században szinte kivétel
nélkül Rajnán inneniek, Közép- és Kelet-Európából valók. A tragikum a német és kelet-európai
esztétika és történetfilozófia egyik központi kérdése volt. A német polgári fejlődés probléma-
világának a francia forradalom után lett egyik fő kristályosítási pontja egészen a XX. század
elejéig, sőt máig. A forradalmi s radikális fejlődésben előbb meggátolt, a forradalmi s radikális
fejlődéstől később megretent polgárság szükségszerűen találkozott a történetfilozófia és
tragikum összekapcsolt kérdéskörével.

A polgárság a történeti haladás óhajtott formáját, forradalmi radikális vagy kompro-
misszumos liberális módját így természetesen támasztotta alá a tragikum tárgykeréből vett
érvekkel.

Nálunk a tragikumról való elmélkedés virágkora később kezdődött. A 48-as forradalom
előtt csak elvétve foglalkoztak vele, 48 körül, kivált pedig 49 után aztán a mi esztétikánkban is
alapkérdéssé lett. Hasonló okból mint a németeknél, s a többi középkelet-európai népeknél.
XIX. századi kritikánk legfőbb jellemzőinek, a történetbölcséleti és nemzetjellemtani alap-
zásnak és célnak dekadenciába hajlása, reakcióba fordulása a kiegyezés körül és után e
tárgykerben mutatható fel legpregnansabban.

¹ Beöthy művének vázlatos summázata, végkövetkeztetése az, hogy a tragikus hős
mindig bűnös, bukása mindig büntetés. Vét az egyetemes Világrend fejlődési harmóniája ellen.
Ez a fejlődési harmónia isteni eredetű, s annyit jelent, hogy egyetlen létező érdekét sem
szabad megsérteni. Sem azokét, akiknek a főnnálló rend fönntartása az érdekük, sem azokét,
akiknek a főnnálló rend reformja áll érdekükben. Példái azonban egyértelműen az előbbiekr ér-
dekeinek sérelmében jelölték meg a tragikus bűnt. A tragikus bűnt s így a bukást is kikerülheti
az ember, ha alkalmazkodik a *köztudat*, a *nemzeti köztudat*, a többség erkölcsi, jogi, szokásbeli
stb. normáihoz. Beöthy szemléletének középpontjába a liberális haladás gondolatát állította;
de annyira konzervatívra, reakcióra fordította immár, hogy teljesen kizárta befolyásolhatósá-
gát, s a növényi növekedéssel hozta egy szintre. Műve a 67-ben berendezkedett s 75-ben meg-
erősödött birtokosi rend apológiája.

1. (Rákosi művének jellege és alapgondolata)

Ha lenne vagy lett volna Magyarországon egzisztencialista filozófia, Rákosi művét bizonyosan többször is kiadták volna mint előfutárt. Lukács György, aki fiatal éveiben nem állt távol amaz irányoktól, melyek egy része később az egzisztencializmusba hajlott át, *A modern dráma története* c. művében elismeréssel szólt róla. Rákosi műve valóban érdekes könyv. Beőth munkája érdekes és tanulságos lehet a történész számára, de halálosan unalmas az olvasónak, aki gondolatot, gondolati egységet keres. Rákosi művében ugyan nem ritka a durva logikai el-
lentmondás, gondolati összetartása mégis rendkívül erős. Szerzője tud is, mer is, akar is gondolkodni. Hangsúlyozottan céhen kívülinek vallja magát: sem ideje, sem tanultsága, sem ambíciója, úgymond, az esztétikához. Szépen sem akar írni. Szövege sokszor elnagyolt és hanyag. A gondolat izgalma, a keresés nyugtalansága, a rátalálás öröme azonban át-átüt fejezetein.

Ő csakugyan esszét írt, a szó valódi értelmében. Egy gondolatot járt körül. Majd közeli, majd távoli elágazásait botogatta, de mindenünnen visszajutott hozzá.

S a gondolat lényeges gondolat volt. A korszak egyik alapkérdését foglalta magában, itthon is, Európában is. Rákosi nem idézett filozófusokat, csupán Aristotelést. S láthatólag, valóban nem sokat ismert közülük. Tragé diaelemzésekre sem hivatkozott; úgy lehet, belőlük sem merített sokat. Ha mégis szinte à jour-ban volt a Lajtán túli polgári gondolkodással ez nem csak problémaérzékenységét tanúsítja, hanem azt is, hogy e kor valamire való kezdeményeiben mindig ott látni legalábbis is a Rajnán inneni világ szellemi-társadalmi mozgását is.

Vitafelei és méltatói Schopenhauerhez kapcsolták. Lukácsnak azonban inkább lehet igaza: Hebbelhez szorosabban kapcsolható. De hozzá sem egészen. Ha nevekkel, irányokkal akarjuk körülhatárolni helyét, úgy azzal a gondolkodással mutat egyenesági rokonságot, mely Schopenhauertől Hebbelen és Nietzschén át az egzisztencializmus felé haladt. Keresztöz ágként azonban mindenütt jelen van munkájában a pozitívizmus szemléletmódja és eszmekincse is. Amalgámszerűen, mindenestre; nem egynemű új öntvénné ötvözve, mint pl. Nietzschénél.

A gondolat, melyet középpontba állított, ez: az emberi személy legalapvetőbb igénye és joga az, hogy kiteljesítse magát, ám e legalapvetőbb igényét és jogát sohasem válthatja valórra. Minden tragédia mélyén ez a kettősség húzódik meg. Ez azonban csak a nagy egyéniségek esetében ölt katasztrófában testet. De valamennyien osztozunk benne: a megvalósíthatatlanság legfőbb okával és jelképével, a halállal valamennyien találkozunk. „A halál az emberiség köztragikumuma”.² A lét voltaképpeni tartalma is „nem egyéb, mint küzdelem a halál ellen, tehát egy bizonyos lehetetlenség ellen”.³ A társadalom pedig „az egyén védelmére, a halál elleni küzdelemben alakult társadalom”.⁴ Vagyis egy reménytelen, abszurd cél érdekében alakult társadalom. Valamennyien tragikusak vagyunk tehát, de csak igen kevesen alkalmasak arra, hogy tragikai hőskökké legyünk.

2. (A tragikum származtatása: az emberiség kettőosztása, tragikumra alkalmasok és tragikumra alkalmatlanok, nagyok és közepesek taborára)

Rákosi tehát kétfelé osztotta az emberiséget: tragédiára alkalmasok és tragédiára alkalmatlanok taborára. Az utóbbiak csak osztoznak az emberiség „köztragikumában”, az előbbieknél ellenben egyedi tragikumuk van. A tragédiára alkalmatlanok „a közepes emberek”, az alkalmasak pedig a nagyok.

A tragikai hős jellemében, egyéniségében hordja egyéni tragikumát. Nem egyik vagy másik vonásában, hanem abban, hogy önmaga kiteljesítésének igénye nagyobb benne, mint a

² A tragikum. Bp. 1886. Révai Testvérek, 202 l. — 21.

³ Uo.

⁴ I. m. 22.

többiekben. Ha nem mond le erről az igényéről, összeütközik a többiek rendjével, s ebbe pusztul bele. Ha lemond, akkor megtagadja önmagát, önmagával ütközik össze, s ebbe pusztul bele. Mert e lemondás elfogadására való képesség hiánya jellemzi a nagyot mindenekelőtt. „A tragikum egy ember oly mérvű nagyságában áll, mely a fennálló világrend szerint igazaihoz nem juthat”⁵ „... a rendkívüli hős megsemmisül önön rendkívüli tulajdonságai miatt.”⁶ „A nagy, mely jogaihoz nem juthat abban a világban, amelybe tételett”⁷: ez a tragikum.⁷

Nem a tragikus helyzet teremti tehát a tragikus hőst, hanem a tragikus hős a tragikus helyzetet. Rákosi elismeri: a nagy ember kiteljesülésére nem minden korszak egyformán alkalmatlan. Vannak korszakok, amelyekben Goethék is felnővekedhetnek, de vannak, amelyek a Wallensteinokat sem viselhetik el. A maga korszakát, melyet „hazugnak” mondott, egyértelműen ez utóbbiakhoz sorolta. Olyan korszak azonban sohasem volt és sohasem lesz, mely teljes jogához juttatná a nagyot, s így teljesen kiiktatná a tragikumot.

A társadalom alaptörvénye ugyanis az, hogy az egyénnek „a társadalom keretében természeti jogai egy részéről le kell mindania s megszorításokat kell tűrnie; lemondásra, magamegtartóztatásra van ítélve. Életünk egy folytonos alku és alkalmazkodás. A törvény és az általános érdek szabja ki jogainkat, nem tehetségünk, annál kevésbé vágyunk vagy éppen tetszésünk.”⁸

3. (A közepes ember viszonya a tragikumhoz; a tragikum történeti szerepe)

A tragédiára alkalmatlan, a közepes ember viszonya nem ellenséges a tragikumra alkalmas naggyal szemben. Hisz a közepes ember célja is „fejlődésének, testi lelki érdekeinek lehető teljessé tétele”. Csakhogy ő e kívánságát „a társadalmi lehetőségekkel konkordanciába tudja hozni”. Belátja, hogy „folytonos alku” az élet.⁹ Kész és képes a lemondásra, bár érzi a lemondás súlyát és csonkító következményeit.

Viszonya a tragikus nagy emberhez így kettős: belátásból fakadó elutasítás értelmi tekintetben, csodáló elismerés érzelmi tekintetben. S egyben hála is. Több okból. Részint, mert a tragikus nagy ember fölébreszti, megújítja a belátó, az alkuvó közepes emberben is az igényt a teljességre, a teljes emberségre. A közepes ember belátó magatartása ugyanis abban realizálódik hogy megelégszik a társadalmi által kínált szerepekkel, azoknak betöltésére korlátozza magát, hasonul hozzájuk, nem önmaga kiteljesítésére törekszik. A tragikus hősben viszont „a polgárból, a felekezethez, a családnak, a rendekhez, a pártokhoz tartozóbból kitör az ember és keresi egyénisége jogát és torolni indul egyénisége sérelmét, mit amaz osztályok kötelékeiben meg nem talál vagy el nem érhet.”¹⁰ A tragikus hősök „az abszolút ember jogaival élnek erejükhez képest és nem a társadalmi állapotok korlátozott jogkörű embereiéivel.”¹¹

De hála a közepes ember magatartása ellenkező okból is: a tragikus hős bukása megerősíti ama belátásában, hogy élete csak lemondás, alku árán, a törvény, a világrend tisztelete árán tartható fenn s juthat el viszonylagos teljességéhez. Legfőképpen pedig a hála a közepes ember magatartása azért, mert a nagy ember tragikuma rávilágít a törvény, a világrend elégtelenségére s ugyanakkor nélkülözhetetlenségére is. Arra, hogy folyton reformálni kell a rendet, de sohasem szabad elvetni. Vagyis igazolja a tragikus ember sorsa a renddel örökké alkuvó s a rendnek örökké reformjára törekvő közepes ember magatartását.

⁵ I. j. 150.

⁶ I. m. 54.

⁷ I. m. 75.

⁸ I. m. 76.

⁹ I. m. 75–76.

¹⁰ I. m. 180.

¹¹ I. m. 78.

A katarzis Rákosi felfogásában lényegében nem is más, mint a hála fölemelő érzete ezért a megnyugtató igazolásért. Ennek birtokában sorsát, társadalmát is könnyebben vállalhatja és szolgálhatja a közepes ember, s így a maga életét, egyéniségét is jobban kiteljesítheti, megalkothatja. „Mi emberek tehát minden vágyainkat korlátozni tartozunk az erkölcsi világrend lehetőségeire . . . Ami az erkölcsi világrend feltételei szerint nem lehetséges, az egyáltalán lehetetlen. E világrenden kívül, minthogy nála nélkül nincs társadalom, lehetetlen maga az ember is, akit az állattól nem annyira nagyobb intelligenciája különböztet meg, mint abbéli társas természete, hogy öntudatos része a maga köztársaságának, eltökélés szerint és saját választásából teljesít benne hivatást.”¹²

4. (Világrend és harmónia, bűn és büntetés, közember és tragikum)

Rákosi nevetségesnek és hazugnak tartotta Beöthy Világrend-fogalmát. Vitairatának világgépe a deizmus és ateizmus között ingadozik. Érvelésében, mindenestre, közelebb ez utóbbihoz; az előbbi inkább csak szólamaiban van jelen. A világrendnek nála nincs isteni eredete, s világba oltott fejlődési harmóniát sem reprezentál. A világ zűrzavarral van tele, fejlődés egymásnak feszülő erők harcában valósul meg, a természetben is, a társadalomban is. „... állandó harc, küzdelem, bírok az élet”, „az ember küzdelme az emberi törvények ellen, az emberi törvények segítségével vagy ellenére.”¹³ A világrendet az ember teremti, hogy élete lehetséges legyen az erők harca közepett, hogy a halál ne érje el előbb, mint a természet kényszere szerint elérnie kell, hogy a lét ne legyen még tragikusabb, mint amilyen eleve. Ez a társadalmassulás végső értelme, s ezért „nincsen különbség erkölcsi világrend és [a mindenkori] társadalmi rend között.”¹⁴

Ezt a rendet a közepes ember alkotja meg a maga védelmére és méreteire. „... minket épp az biztosít egzisztenciánkban, hogy nem rendkívüli, nem szertelen, hanem a közepes ember boldogulásának feltételeit tartalmazza a közrend.”¹⁵ Ez a közrend többször tökéletlen, mint tökéletes, s igen gyakran annyira megromolhat, hogy a közepes embert is tönkre teszi, nem csak a nagyot. Képviselői pedig éppen nem állnak mindig a többiek fölött. „Hogy ez az erkölcsi világrend igen sokszor — egyes időközökön át — minden inkább, mint az amit rendnek vagy erkölcsnek szoktunk mondani: azt bőven tudjuk a történelemből.”¹⁶ Mégis szükséges, hogy a világrend „tekintélye megvédelmeztessék”, mert a közepes ember élete lehetetlenné válna nélküle.

Rákosi nem győzi ismételni, hogy a tragikumnak társadalmi-történeti szerepe kettős: megmutatja a világrend elégtelenségét, de fönntartásának szükségét is. Egy percig sem lehet meg nélküle az ember, de egy percig sem feledkezhet meg reformálásáról sem. A tragikus hős bukásának nincs köze tehát semmiféle bűnhöz és büntetéshez. „Okozva van, de megérdemelve nincs”.¹⁷ Tettei nem vétkek, hanem az „önvédelem” gesztusai: önmaga megvalósításának jogát védi ő is, mint védjük valamennyien. Tettei és bukása az emberi természet, az emberi társadalom lényegi, mondhatnánk, ontológiai, antropológiai adottságaiból következik. Abból, hogy az emberiség mindig azonos volt önmagával. „Mióta van, lényegében nem változott”.¹⁸ S abból, hogy az emberek viszont sohasem voltak azonosak egymással. Mindig a nagyok és közepesek alapvető két tábora oszlottak. Az előbbiek veszélyeztetik az utóbbiak rendjét,

¹² I. m. 38.

¹³ I. m. 9—10.

¹⁴ I. m. 39.

¹⁵ I. m. 72.

¹⁶ I. m. 37.

¹⁷ I. m. 48.

¹⁸ I. m. 164.

az utóbbiak rendje lehetetlenné teszi az előbbieket létét. Ez a rend „az átlagemberhez van szabva. Egy kicsit kisebb, egy kicsit nagyobb lehet az ember, s rendszerint az is a nagytöbbség, amely ajjal-bajjal, perpatvarral él, de megél. A rendkívüli az, aki nem él meg. Nem különbözik tőlünk sem erőnyben, sem bűnben, csak mérveiben.”¹⁹

Rákosi Beöthy bűn- és büntetési-teóriáját éppoly ostobának és hazugnak tekintette, mint Világrend-fogalmát és harmóniakövetelményét. „Ideális agyrem” mindenik. Különösen tiltakozik az ellen, hogy vallásos fogalmakat és mércéket vonjunk a tragikum körébe. Evilági kérdés a tragikum, hisz a vallás számára a tragikum végső tartalma, a halál, nem tragikus. Ott nem a halál, hanem „az örök üdvösség és az örök elkárhozás a zárókö.”²⁰

A közepes ember s a (társadalmi értelmű) közember között azonban Rákosi sohasem tett egyenlőséget. A közember világában is sok a lehetőség szerinti vagy rejtett tragikus hős. „Az öngyilkosok, az örültek halovány légióiban hány a jogaihoz nem jutott nagyság . . . , »a társadalmi rend« áldozata? Excessivus természetekkel, tragikus lényekkel van tele az élet.”²¹ A tragikum folyvást jelen van az életben, mert folyvást vannak az életben tragikus jellemek. De hogy eseteikből a szónak művészi vagy történeti értelmében vett tragédia képződjék, ahhoz a helyzet összetevői többnyire hiányoznak. A művész által alkotott s az élet által alkotott tragédiák között épp az összetevők, az oksági összetevők fölmutatásában van a fő különbség. Lényegét tekintve azonban a kettő egy; s ez természetes, ez nem is lehet másképp, hisz az igazi művészet, hangoztatja Rákosi szakadatlan, sohasem más, mint utánzás.

Utánzás-elvének esztétikai-kritikai következményeit akkor látjuk világosan, ha előbb társadalmi értelmezését adjuk vázolt tragikumfelfogásának.

Szerzőnk ebben erősen kezünkre jár.

5. (Rákosi felfogásának történeti, társadalmi jelentése; a kiegyező reformista polgár védírata)

Szembesítette a félmúlt három vezető magyar politikai egyéniségét a tragikum szemzőgéből. Közülük, vallotta, Széchenyi az igazán tragikus. Kossuth tragikussága látszat. Őt csak a helyzet avatta egy tragédia aktorává, nem pedig jelleme valódi hőisévé. Őt valójában mindig kielégítette a világ, amelyben élt, vágyai hozzá voltak méretezve. Vele, a látszat-tragikussal szemben Deák viszont az volt, aki mindenkor őrizkedett a látszatctól, a tragikusság látszatától is. Tisztában volt önmagával. A közepes ember eszményi példányát véli benne rajzolhatni Rákosi. „A polgárerény mintaképe, a társadalmi ember bölcs nagyságát láthatjuk benne . . . Egy antik polgári nagyság, nyugodt fenséggel, lemondással és bölcsességgel, plasztikai egyszerűséggel, bámulatunk, hódolatunk legméltóbb tárgya.”²²

Rákosi a korszak két első igazán polgári napilapját alapította és szerkesztette; előbb a *Reformot* (1870–75), majd a *Pesti Hírlapot* (1879–85). Mindkettőnek Deák nevét írta a homlokára. De mindkettőben hangsúlyozta független, kritikai, sőt, ellenzéki magatartását a Deák-párttal, ill. utódával, a Szabadelvű Párttal szemben. A polgárság képviselőjének vallotta magát, s az is volt, kivált az értelmiségi kispolgárságé. Félnémet származása ellenére hevesen támadta a német orientációt s francia barátságot, francia tájékozódást sürgetett politikában és művelődésben egyaránt. Külpolitikai célból elsősorban, de azért is, mert a francia polgár magatartását tartotta példaszerűnek. A második császárság s a harmadik köztársaság értelmiségi szabadgondolkodású kispolgárát, persze. Tragikum könyvének már bevezetőjében kiemelte, hogy annak a rétegnek nevében és szintjéről szól, „amit egy nép intelligenciájának, értelmiségének nevezünk.”²³ Tragikum-könyve a korszak ama polgári rétegének magatartásvédírata,

¹⁹ I. m. 201.

²⁰ I. m. 143.

²¹ I. m. 113.

²² I. m. 81.

²³ I. m. 6.

amely elfogadta a kiegyezést, a birtokosi vezetést, a dzsentri rendezte rendet, bár érezte, tudta s állandóan tudatában is tartotta, hogy ez a kiegyezés, ez a vezetés és rend vágyainak és eszményeinek csak részben felel meg, s erőteljesen csonkítja kiteljesülésének lehetőségeit. Elfogadta, mert úgy vélte, a társadalom mozgásának ez apályos korában, a nemzet veszélyeztetett, „kíszenemzeti” helyzetében, „alkuja”, „alkalmazkodása” vágyainak és eszményeinek részleges teljesüléséhez segítheti. Szerepe, részesedése folytonos növeléséhez azonban szerette volna nyitva látni az ajtót, megteremtve látni az alapot. Deákokat rétegéhez vonta Rákosi, s réteget Deákokhoz emelte. Az eszményi, az eszményített deáki magatartást a Deák-párt magatartásával szemben ő vélte hirdetni és védelmezni.

Beöthy, a hatalom voltaképpeni birtokosának szószólója, isteni eredetűnek vallotta a Világrendet, bűnnek a tragikus hős tettét, bűnösnek a hőst magát, büntetésnek bukását, s a harmonikus világfejlődést tételezett föl és követelt meg. Rákosi csak ember-alkotta rendről volt hajlandó tudni, a világ fejlődését zűrzavaron át képzelte haladni, bűnről, büntetésről és bűnösről pedig hallani sem akart. A tragikus hős szemében hérosz, az ember teljesség-vágyának dicsőült jelképe.

6. (Rákosi felfogása s a kor nyugati áramlatai)

De nem történeti módon cáfolt és érvelt, a történeti érvelés elől kitért. Elvont filozófiai, metafizikai, „ontológiai” módon érvelt. Mint mondani szokás: „végső soron” annak lehetett ez következménye, hogy érezte, a történeti érvelés nem juttatja rétegének megfelelő következtetésekhez. (S, persze, annak is, hogy történetfilozófiai készséggel lényegében nem is rendelkezett.) Közeli, közvetlen magyarázatát e történetietlen érvelés azonban a kor történetfilozófia-ellenes pozitívista beállítottságában leli. A történetfilozófiai s a rendszerben gondolkodás az üres spekuláció, a metafizikai torna, a tudós előítélet gyanújában állt nála is. Egyre gúnyolta Beöthy rendszerét és metafizikáját, s minden rendszert és metafizikát. S egyre bizonygatta: ő a napi élet tapasztalatából indul ki, azon méri a művészet s az elmélet hitelét egyaránt.

A tapasztalat, természetesen, nála is lélektani (s élettani) tapasztalatot jelentett első-sorban, s valamiféle kezdetleges szociológiát. Valójában, láthattuk, a metafizikai jellegű gondolkodás egy válfaja került szembe itt is egy másikkal, mint a nyugati kortársaknál is. Nietzsche, tudjuk, hatalmas mennyiséget asszimilált a pozitívista lélektan s élettan nézeteiből, Taine viszont pozitívizmusát egyre nyiltabb metafizikává fejlesztette. Látta Rákosi hogy ellenfele, Beöthy a történetfilozófiai gondolkodással igyekszik magát fedezni. Gondolkodásának, rétege és szakasza gondolkodásának jellemző gyengéje, hogy Beöthy s társai hibás történetfilozófiája helyébe nem egy helyesebb történetfilozófiát igyekezett állítani, hanem magát a történetfilozófiai gondolkodást utasította el. Legalább is hite szerint. Mert valójában történetfilozófiát konstruált ő is. Az örökké változatlan emberi lényeg, s társadalmi alapképlet feltételezésével történetietlen történet szemlélet képviselője lett, az örök visszatérés nietzschei tételének rokona.

Rákosi felfogása szakítást jelent az addigi magyar tragikumfelfogással s esztétikai gondolkodással, melynek jellemzői a direkt történetfilozófiai szembesítés s a nemzetjellem-tani érvelés voltak. Mert ez utóbbit is elvetette. A sovinizmus későbbi főfő bajnoka és patrónusa szemére hányta Beöthynek, hogy a nemzetjellem-tani érvelés s a nemzeti hiúság kedvéért három gyenge, ill. félresiklott tragédiánk, Teleki, Katona, Madách műve számára külön elméletet gyárt. Félreértette, természetesen, e műveket Rákosi, de e szemrehányása jellemző szimptóma. A késő kapitalizmus polgári gondolkodásának első hazai szakaszát látjuk utjára indulni művében.

Schopenhauerhez kötötték, de csak az a kiindulásuk volt közös, hogy a létet tragikusnak, kiteljesedését eleve reménytelennek tekintették. Schopenhauer ennek megfelelően minden tevékenységet értéketlennek tartott, s csak a szemlélődésnek tulajdonított értéket. Épp a tragikum

s a tragédia az, ami ezt kitűnően bizonyítja. Végül minden tragédia azt tanítja, „dass die Welt, das Leben kein wahres Genügen gewähren könne, mithin unserer Anhängigkeit nicht wert sei.”²⁴ Vagy ahogy Calderonból, *Az élet álomból* idézni szeretne: azt, hogy „az ember legnagyobb bűne az, hogy született”.²⁵ S mivel a tragédia tanítja ezt minden műfajok közt legvilágosabban, első az összes műfajok között. Rákosi ezzel szemben nem tartotta értéktelennek az életet, a társadalmi tevékenységet alapértéknek fogta föl, az embert magát pedig társadalmi lénynek. A tragédia szerinte nem szemlélődő, tétlen rezignációra tanít, nem „Quietiv des Willens”-t sugall,²⁶ hanem a teljesség lehetetlenségének belátását és elfogadását.

Hebbel felfogása abban egyezett, hogy az egyéniség problémájához köthette a tragikumot. A tragikus történetét mindketten az egyéniségből, s nem a helyzetből és egyéniségből származtatták. A tragikus hősök, mondja Hebbel is, oly emberek, „deren Schicksal daraus hervorgeht, dass sie eben diese Menschen sind, und keine andere”.²⁷ De míg Hebbel potenciálisan, lehetőség szerint minden egyéniséget alkalmasnak tartott a tragikumra, Rákosi az egyéniségeknek csak egy csoportját. Hebbelnél a tragikum az egyéniség fejlődési fokának kérdése. Rákosinál viszont az alkaté. Hebbelnél lehetetlenné, idegenné lesz az ember a világban, a közösségben az egyéniség egy bizonyos fejlődési fokán, s éppen ezáltal lesz tragikussá. Rákosinál viszont születetten, eleve tragikusak a tragikusak. Hebbel nem osztotta ketté az emberiséget nagyokra és közepesekre. Ő mind a hegelianizmus fejlődésgondolatához, mind a liberális demokratizmus egyenlőség eszméjéhez közelebb állott, bár mindkettőt tragikusra fordította.

Lukács arisztokratizmusról beszélt Rákosival kapcsolatban. De csak részben helyesen. Rákosi két táborra osztotta az emberiséget, a tragikumra alkalmasak és alkalmatlanok, a nagyok és közepesek táborára. A szíve, csodálata egészen az előbbieké volt. Közel állt mind ebben Nietzschehez. De míg Nietzsche mély megvetéssel szólt a tragédiára alkalmatlanok táboráról, s az alkalmasak szolgálatára szánta őket,²⁸ Rákosi végig első személyben szólt az alkalmatlanokról, a közepesekről, teljes szolidaritással és azonosulással.

Kétélű, természetesen, ez a különbség. A kispolgári alárendeltség, az „alattvalóság”, az elidegenedtség elfogadását, örökké nyilvánítását is jelentette. Mert Nietzsche tudatosan állította szembe egymással örökre s kibékíthetetlenül a két „fajtát”, a két típust. Rákosi viszont nagy erőfeszítést tett, hogy elkerülje ezt a szembeállítást, hogy ne egymás ellenségeiként, hanem egymás kiegészítőiként fogja fel őket. De mivel eleve „ontikusán” adótnak tekintette a két típus létét s nem történetien kialakultnak, minduntalan szembeállításukhoz jutott el ő is. A tragikum végső lényege és tanítása, mondta ki tömören: „a rendkívüli, mint áldozata a rendesnek.”²⁹ Nietzsche (hite szerint legalább) fönntartotta a humanitás teljesség-igényét; de, csak kevesek számára, azaz valójában a humanitástól elválaszthatatlan demokratizmus megtagadásával. Rákosi a demokratizmus jegyében látszott cselekedni, de föláldozta a teljesség-igényét s a „lemondók”, az „alkuvók”, a „közepesek” világát nyilvánította törvényszerűnek és öröknek.

Hasonlóképp rokon és ellentétes álláspontja Nietzscheével a lét tragikusságának kérdésében. A halál ténye miatt a tragikusságot tartotta a lét legalapvetőbb jellemvonásának, amelylyel folyvást számolni kell. De az amor fati tétele, kivált a halálra vonatkoztatottan idegen volt tőle. A halál-igenlés dionysosi gyönyöre szemében nem emel előkelővé, magasabbrendűvé, a halál nem jó. A híres Sophoklés-variáció, mely szerint legjobb „nicht geboren zu sein, nicht

²⁴ Schopenhauer Sämtliche Werke. Leipzig 1937. Bd. 3. 495.

²⁵ I. m. Bd. 2. 300.

²⁶ I. m. Bd. 2. 299.

²⁷ Friedrich Hebbel Sämtliche Werk. Berlin 1901–1907. Briefe Bd. 4. 129.

²⁸ L. pl. Nietzsche Werke. Leipzig (Kröner Verlag) VII. 306., VIII. 218.

²⁹ Rákosi: i. m. 75.

zu sein, nichts zu sein", amit Nietzsche szinte extatikus szerelemmel szeretett,³⁰ nála nem található voltna helyet.

Viszont nem Nietzschét, de a Nietzsche utáni létfilozófiát előlegezte, midőn a halált, mint a lét lényegének revelálóját tekintette; midőn az időbeliség és végesség mozzanatában vélte az egyetlen valóban reális tapasztalati érvet fölmutathatni az egyének egyenlősége mellett, s midőn a társadalom szervező elvévé egy „lehetetlent”, a halál elleni sziszifuszi reménytelen küzdelmet tette meg.³¹

7. (Az utánzás-elv kétféle jelentése; a művészet ketté osztása)

Tovább lehetne sorakoztatni a rokon és elválasztó vonásokat. De értelmetlen volna e zárt, végig vitt rendszerekkel, akárcsak a hebbelivel is, Rákosi könyvét, mint gondolatrendszert párhuzamba vagy szembeállítani. Rokon és elválasztó mozzanatok előtárásával azt óhajtottuk megmutatni, mennyire közel állt a nyugati polgári gondolkodás amaz irányzataihoz és képviselőihez, akik a személyiség kiteljesítését akadályozó polgári-birtokosi berendezkedés bénító létehetőségein e berendezkedésen belül maradva, sőt, azt védelmezve kíséreltek úrrá lenni. A teljesség igény valóra válthatatlansága e belül maradás és védelem jegyében lett nála örökké, abszolúttá s tragikum felfogása magvává. Sablonos szóhasználattal azt mondhatni, könyve már a „közvetett védíratok”, az „indirekt apológiák” sorába tartozik.

Utánzás-elvének tartalma e társadalmi jelentés jegyében világosodhat meg. Különösen, ha rögtön hozzátesszük, hogy az utánzás-elv mindig társult nála a tanítás elvével. Egy pillanatra sem tagadta, hogy szerinte az irodalomnak éppúgy, mint az esztétikának és kritikának is — bár más-más módon — az a hivatása, hogy „szép, okos, helyes életre” tanítsa az embert. Ezt azonban csak úgy végezheti el, ha az élet törvényei érvényesülnek benne. Nem győzte hangsúlyozni, csak egy, csak ugyanazon törvény lehet érvényben a művészet rajzolta életben is, mint a valódi mindennapiban. A művészet, vélte, nyelvi közegéhez kötött voltánál fogva ugyan nem lehet olyan gazdag, mint az élet, amely nem egy közegben mozog, de az élet törvényeinek és tanulságainak fölmutatásában viszont sokkal gazdagabb és töményebb. Kívált a tragédiák, amik éppen ezért „a legnagyobbak, amit emberi elme alkotott”. Az utánzás tehát bennük valószínűleg meg leginkább azáltal, hogy a lét legalapvetőbb „törvényeit tükrözik”, s ezáltal legfontosabb tanulságait is nyújtják: az emberi személy igényét a teljességre s e teljesség valószínűsíthetatlanságát egyrészt, az alku kényszerű szükségét s a rend folytonos tágitásának követelményét másrészt.

Rákosi művének egyik jellemző ellentmondása esztétikai tekintetben az, hogy elvben elutasítja a műfajok rangsorolását, sőt, magát a műfaji felosztást is, gyakorlatában azonban nagyon is erős értéksort tart, melynek csúcán a tragédia helyezkedik el. Érezte ezt az ellentmondást, ezért többször megkísérelte, hogy a tragédia helyett tragikumot tárgyaló művekről beszéljen, s ezeket helyezze a csúcsra. Bár minduntalan visszacsúszott a tragédia kizárólagos tárgyalásába, ez a mozzanat mégis igen fontos. A tragédiát régebben is sokan tartották a művészet csúcspontjának, más-más megokolással, Burke-től, Hegeltől Solgeren át Schopenhauerig, Brunetierig. Rákosi korában foglalta el a tragédiának, a műfajnak, e csúcshelyét a polgári gondolkodásban a tragikumot hordozó, a tragikus művészt, főleg Nietzschénél és Nietzsche hatására. Rákosi tehát, bár öntudatlanul és bizonytalanul, részben osztzott e változásban.

Rákosi mellesleg kitért „a polgári dráma”, „a társadalmi dráma” kérdésére is. Hasznosnak, szükségesnek, nélkülözhetetlennek tartotta. S úgy vélte, az utánzás kell hogy legyen ott is az alapelv. De ott a társadalom adott rendje, erkölce szemszögéből ítél az író. S hajlott arra

³⁰ L. pl. Nietzsche, Werke. Leipzig, 1903—1919. Bd. 1. 31.; itt a variációt így folytatja: „Das Zweitbeste . . . ist bald zu sterben.”

³¹ L. a 3. sz. jegyzetet.

Rákosi, hogy a többi prózai, ill. nem tragikus művet is hasonló módon kezelje. A tragédia (ill. a tragikumot tárgyozó mű) a lét egészére, alaptörvényeire, a művészet többi része az élet ügyes-bajos mindennapjaira, részelemeire irányozta figyelmét.

Azaz nemcsak az embereket, hanem az irodalmat is két részre osztotta. Ez megfelelt a maga művészi gyakorlatának. Magas shakespearei (vagy inkább hebbeli?) tragédiával kísérletezett egyik oldalon, népszínművet írt a másikon. De ami ennél fontosabb, e kettősség előlegezte a századforduló polgári irodalmának, iradalma egy részének kettősségét. Magas, közvetlen létvonatkozású tragikus művészet egyik oldalt, részletre irányult, napi élet szolgálatába állított naturalisztikus elvű a másikon. S az ábrázolási módszer kettőssége még alá is húzta, ki is emelte ezt a kettőosztást. Bármennyire hangoztatta is, az utánzás minden műfajban egyenlőképpen az alapelv, a tragédiától bizonyos fokú szimbolisztikus ábrázolást kívánt. A hős nem egy egyén, nem egy típus, hanem az emberiség köztragikumának hatványozott jelképe. A társadalmi dráma racionális okfejtéssel dolgozik minden elemében. A tragédia is, — de csak addig, míg a hős tetteinek jelleméből való eredeztetéséről van szó. Amidőn a végső mozzanattal, a lét tragikusságának mozzanatával kerül szembe, nem a magyarázat, nem az okfejtés, nem az ítélkezés, hanem a megérzékeltetés az, amit tehet, amit tennie kell. A művészet feladata, tárgya itt már nem a racionálisan megérthető és megítélhető tapasztalat, hanem az intuitíven átélhető tapasztalat jelképszerű elénk állítása.

Rákosi rajongott a tragikus Ibsenért, kivált a késeiért. Hazai kultuszának egyik mozgatója volt, pesti látogatásának is szorgalmazója. Szerette Flaubert-t is, s a *Bouvard és Pécuchet* az ő lapjában jelent meg nálunk először. De alapítója, szerzője, spiritus rectora volt és maradt a népszínháznak is. Polgári cinizmus jegyében? Inkább tán a mondott kettősségében, kiábrándult, tragikus polgári életérzés és az alkuvó polgári pragmatizmus kettőssége jegyében. Ama kettősség jegyében, melynek távközén kihullott szemkőreből, tevékenységéből az az irodalom, az a lehetőség, amelyet a hetvenes évek nemzedéke, Arany Lászlók nemzedéke megteremteni javasolt és igyekezett: a bíráló polgári realizmusé.

A kritika területén is észlelt Rákosi kettősséget: az elméleti esztétikáét s a gyakorlati kritikáét. Ezt azonban, a polgári pragmatizmus jegyében határozottan elutasította. Mindkettőnek az a feladata, vélte, hogy „megtanítsa ízléssel ítélni” s „széppé tenni az okos életet”. Mindkettő úgy szóljon, hogy az értelmiségi ember „egészséges szemével” beláthassa, átfoghassa területét, mondanivalóját. Ne a költőket tanítsa, hanem „tegye öntudatosá, fejlessze és élesítse” a közönség, „az emberek ízlését és ítéletét”. Ne menjen túl a maga körén: maradjon magyarázója a jelenségeknek, ne teremtsen föltevésből rendszert és dogmákat. Közvetítés és racionális értelmezés: — mint a pozitivizmus korában annyian, ebben látta ő is a kritika és az esztétika feladatát. Részletesebben azonban nem fejtette ki e kettős feladat elveit és módszereit. Arra ugyan többször is utalt Beöthyvel szemben, hogy a műnek, mint saját világú, önelvű műegésznek kell hivatását betöltenie. Utánzás-elve, ideológiai célzata azonban megakadályozta, hogy ezt a megpendített elvet alapelveként dolgozza ki és segítse feloldani a magyar kritika súlyos tehertételét, kemény görcsét, a közvetlen (morálfilozófiai, történetbölcseleti, lélektani stb.) valóságsszembesítést.

Rákosi tehát érzékelt a polgári világ és a polgári művészet egyik legfontosabb problémáját; azt, ami a *Wilhelm Meisternek*, a *Vörös és fekete*nek, a *Vesztett illúzióknak*, a *Toldi estéjének*, a *déliabók hősné*nek s annyi társuknak, más-másként ugyan, de alapkérdése. A személység evilági kiteljesülésének problémáját. De fölismerte azt is, hogy e kiteljesülésnek az ő korában társadalmi rendje útjában áll. Mégsem lehetett műve a bíráló polgári realizmus egyik alapvetése, kiindulása. Örökké, időtlenné, az ember, a lét, a társadalom alaptulajdonságává egyetemesítette ez időbeli kiteljesíthetlenségét. A társadalomábrázoló, a társadalombíró cél, melyet a 70-es évek írói, kritikusai elsődlegesnek tekintettek, mellékessé szorította le illetőleg másodrangú irodalom tárgyává fokozta le. A lét lényegi vonásainak megragadását elvben nem szakította ugyan el a társadalom ábrázolásától, de a társadalmat megfosztotta

történeti konkrétágától, a lét örök lényegét egy elvont örök, változatlan lényegű társadalomban kívánta fölmutatni.

Reviczky évtizedének közepén jelent meg műve, s Reviczky módján járt el ő is: társadalma vétségét az ember s az egyén ellen minden társadalom közös jellemzőjévé, közös vétségévé, a lét szervi hibájává növelte. De Reviczky nál vád volt ez minden társadalom ellen, de elsősorban a maga társadalma mellett. Vitát folytatott hosszú pályáján sokat, de oly metszően éleset és ellenségeset alig, mint Beöthyvel szemben. Társadalmi végeredményét tekintve azonban nem sokban különbözött műve Beöthyétől. Beöthy büntetendő bűnnek tekintette a hős cselekedeteit, a személyiség kiteljesítésének akaratát, Rákosi bukást hozó heroikus képtelenségnek. Mint mondani szokás: „nem véletlenül” lehettek másfél évtized múltán főfő fegyvertársak. Vitájuk a magyar uralkodó osztály két rétegének vitája. Rákosi felfogása kétségtelenül sokkal több teret engedett a valódi társadalmi cselekvésnek is, a valódi művészetnek, irodalomnak is. De a korszerű művészet létalapját az ő felfogása is lehetetlenné tette.

Mégis tévednénk, ha művét egyszerűen a „védirat” szerepére korlátoznánk. Műve elején több ízben szólt arról, hogy azok a transzcendens hatalmak, amelyek az ember értékrendjének, tevékenységének ezeddig végső magyarázatai és biztosítékai voltak, megszűntek, ember alkotta hatalmáknak bizonyultak. Ama gondolatépitmények csúcsán, melyekkel eddig az ember létét, cselekedetét értelmes rendbe akarta állítani, ott ültek „mindazok az istenek, kikét az ember teremtett a maga képére, tehetsége szerint magának; de ma már nem ül ott egyik sem. Ma az igaz isten a jó és becsületes emberek szívében ül és sehol máshol.”³² Rákosi egyetértett a pozitívizmussal, amely ledöntötte a transzcendenciákra alapozó rendszereket. Lapjában programszerűen támogatta ezt a gondolati irányt. De szenvedett is az általa teremtett, ill. kifejezett lelki-szellemi helyzettől, állapottól. Relativizmusával, agnoszticizmusával, sivár részletempiriájával szemben állandót, bizonyost, egyetemes érvényűt és lényegűt keresett. Olyat azonban, amely ne spekulatív, hanem evilági, megtapasztalható és megélhető legyen. A halál vázolt szerepének kialakításához nála is hozzájárult *ez is*. Mint ahogy a szimbólumos ábrázolás bizonyos kívánságához is vezette *ez is*. S vezette nyilván az is, hogy transzcendenciáitól megfosztott létünknek új pátoszt, új magasztosságot teremtsen, a tragikusság magasztosságát.

Könyvének elsődleges eleme azonban mégiscsak az, ami a kiegyezéssel társadalom első modern, polgári védiratává avatta. Beöthy avatag „keresztény-nemzeti”, „birtokosi”, „közvetlen” védelmével szemben az övé a közvetett modern polgárit jelentette. Műve akárcsak Beöthyé par excellence ideológiai mű.

Béla Németh G.

DIE VERKLÄRUNG »DES MITTELMÄSSIGEN MENSCHEN«

Die Studie stellt eine Theorie des Tragischen, die in der zweiten Hälfte des 19. Jhts. von einem ungarischen Dramatiker, Jenő Rákosi geschaffen wurde, vor. Diese Theorie zeigt eine enge Verwandtschaft mit der Auffassung von Fr. Hebbel, und liegt in der Entwicklungslinie, die von Schopenhauer über Hebbel bis zu Nietzsche und der Existenzphilosophie führt. Der Mensch ist seinem Wesen nach tragisch, da er sterben muss. Aber nur der grosse Mann wird auch ein tragischer Held, da die Welt nicht für ihn, sondern für den Mittelmässigen geschaffen ist. Der Mittelmässige kann seine Existenz durch Kompromisse aufhalten und entfalten lassen. Der Grosse kann aber nicht in Kompromisse hineingehen. Die geschichtsphilosophische Wichtigkeit der Tragik steht darin, dass sie einerseits den Mittelmässigen warnt und rechtfertigt, andererseits dass sie die Notwendigkeit der ständigen Erneuerung der Gesellschaft im Gewissen hält. In einer sich immer erneuernden Gesellschaft — wenn auch der Grosse nicht leben kann, der Mittelmässige seine engere Persönlichkeit entfalten. Die Studie fasst diese Theorie, als einen Versuch des Anpassens des ungarischen Kleinbürgertums zu der neuen Ordnung, die zu dieser Zeit unter der Führung der Grossgrundbesitzer eingerichtet wurde, auf.

³² RÁKOSI: i. m. 12.